

Наханова Қ.Қ.

**Түркі халықтарының
эстетикалық
дүниетанымындағы сырғаның
символдық мәні**

Мақалада әшекей бұйымдардың атауы ұлт болмысын дәйектейтін өзекті мәдени компонент ретінде қарастырылады. Әсіресе, сырғаның түркі халықтары арасындағы қалыптасқан символдық мәні жан-жақты ашылады. Қазақ халқында сырғаға қатысты, мысалы ұзын сырға жын-шайтанды қуады және осы секілді тағы басқа наным-сенімдердің өзге түркі халықтары арасында да бар екені, сонымен қатар сырғаға қатысты қалыптасқан тілдік бірліктер түркілік лексиканың байлығын ғана емес, халықтың даналығын, биік талғамын, таным-түсінігін танытатындығы баяндалады.

Түйін сөздер: түркі халқы, сырға, символ, әшекей, дәстүр, эстетика, наным-сенім.

Nakhanova K.K.

**The symbolic significance
of earrings in the aesthetic
worldview of the Turkish people**

In the article considered the names of jewelry as a component information about the national culture, especially the symbolic meaning of earrings, entrenched among the Turkic peoples. Revealed the existence of some of the superstitions of the Kazakh people of earrings among other Turkic peoples and analyzed that linguistic units on earrings represents the wisdom of the Turkic people.

Key words: the Turkish people, earrings, symbol, decoration, tradition, aesthetics, faith.

Наханова К.К.

**Символическое значение серег
в эстетическом мировоззрении
тюркских народов**

В статье рассматриваются названия ювелирных украшений как компонентов, несущих информацию о национальной культуре, особенно символическое значение серег, укоренившееся среди тюркских народов. В суевериях казахского народа, по сравнению с другими тюркскими народами, серьги имеют особый смысл и обозначают мудрость.

Ключевые слова: тюркский народ, серьги, символ, украшения, традиции, эстетика, вера.

**ТҮРКІ
ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ
ЭСТЕТИКАЛЫҚ ДҮ-
НИЕТАНЫМЫНДАҒЫ
СЫРҒАНЫҢ
СИМВОЛДЫҚ МӘНІ**

Әр адам қоршаған ортасына өзі туралы мағлұматтарды еріксіз түрде беріп отырады. Адамнан берілетін белгілердің ең мәнерлісі және кең тараған түрі әшекейлер болып табылады. Әшекей бұйымдар тек қана байлық немесе әсемдік үшін ғана емес, ол негізінен, халқымыздың асыл мәдениетімен және наным-сенімінен дүниеге келген мұралар. Негізінен алғанда әшекейлер бірнеше түрге бөлінеді: 1) мойын немесе кеудеге; 2) белге; 3) басқа; 4) аяққа тағылатын; 5) қолға және иыққа тағылатын бұйымдар [1, 129].

Әшекейлерде олардың түрінен бастап, орналасуы да, көрсету мәнері де өте маңызды. Бір ғана шынжырдың егесінің қолында ма, мойнында немесе толарсағында тағылғанына қарап, әртүрлі мағлұматтар алуға болады. Бір ғана жүзік қай саусаққа тағылғанына қарап та түрлі мағына мен сенімге ие болады. Дененің бір бөлігіне қанша әшекей тағылғаны да маңызды болуы да мүмкін. Мысалыға, Швейцар психологы Макс Мюллердің айтуынша, «Әшекейлер басқа белгілерге қарағанда жеке тұлғаның сезімдік жағдайы туралы мәліметтерді анығырақ көрсете алады».

Толарсаққа тағылған шынжыр бүкіл денені билеген сезімнің айқын белгісі. Ол шынжырдың иесі өзінің сезімтал екендігін білдіреді. Қолдың әр саусағы өзіндік символдық мағынаға ие. Символ танымдық белгі, таңба – белгілі бір нәрсені өз қалпынан өзге, жанама сипатында алып көрсетуден туатын эстетикалық категория. Алғашқы қиялдау, болжау, ертедегі түсініктер, наным-сенімдер – символдың шығуына әсер еткен құбылыстар.

Енді әшекейлер ішінен сырғаларға жеке тоқталар болсақ. Сырға – әйелдердің құлағына тағатын әшекейлі, сәнді зергерлік бұйым (кейбір елдерде сырғаны ерлерге де тағатын болған). Қазақ әшекейлерінің мән-мағынасына тоқталсақ, онда этнографиялық бұйымдардың қасиеттілік астарының бар екенін білеміз. Сонымен қатар, сырғаның ғұрыптық та мән-мағынасы бар, ол құлаққа дүлей күштерден сақтау мақсатында тағылатын болған. Сырғаның тұтас тұрпаты да, жекелеген бөлшектері, материалы мен ою-өрнегі де белгілі бір мән-мағынаны білдіреді. Көз қондырылған бұйымның көз тиюден алдын-ала сақтайтын киелілік және емдік қасиеті бар деген ұғым қалыптасқан.

Қазақтар үзбелі салпыншақтар сылдырымен жын-шайтанды үркітіп отырады деп түсінген. Мұндай ұғым басқа халықтарда да кездеседі. Якуттарда сырғаны бесікті қорғау үшін ілетін болған. Бұл зергерлік бұйым жынысты анықтау аспектісінде де маңызды болып табылады. Қорым мен көктаста сырғаның бейнеленуі қайтыс болған адамның әйел екендігін білдіреді. Сондықтан да әйел адамдар сырғаны үнемі тек түрін өзгертіп қана тағатын болған. Ол неолит заманында сүйектен, мүйізден, қола дәуірінде металдан жасалған. Б.з.б. II ғ. – б.з. II ғ-нан алтын мен күміске асыл тас орнатылып жасалған, сырғаның өте сәнді түрлері шыға бастаған. С.П. Толстов жетекшілігімен Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясы 50-60 жж. және қазіргі кездегі Ж.Қ. Құрманқұловтың жетекшілігімен Шірік-рабат археологиялық экспедициясының Шірік-рабат мәдениетінің ескерткіштеріне жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде б.з.д IV және II ғасырларда өмір сүрген осы аймақтың халықтары арасында коральдан жасалған салпыншағы бар, маржан моншақтармен безендірілген алтын сырғалардың кең таралғандығын көрсетіп отыр [2, 166]. Осы ескерткіштерден табылған әшекейлер асқан шеберлікпен жасалғанымен ерекшеленеді. Орта Азия елдерінің ішінде қарақалпақтарда мұрынға сырға тағу кең таралған және кейбір өңірдегі қазақтарда кездеседі және оны *арабек* немесе *арбек* деп атайды [3, 15]. Болашақ нәрестенің жынысын анықтауда егер жүкті әйел немесе оның жақындары түстерінде сырға көрсе, міндетті түрде қыз туылатын болған. Қазақта ертеректе қыз баланы қырқынан шығара салып, құлағының сырғалығын (құлақтың етегін сырғалық деп атайды) тары дәнімен уқалап, етін өлтіріп, отқа қарылған инемен тесіп, оған жібек жіп өткізіп, тұйықтап байлап қоятын. Құлақтың тесігі бітеліп қалмауы үшін кейінірек кішірек күміс сырға тағатын. Ол «жас нәрестеге тіл – көз тимесін» деген тілектен туындаса керек. Р. Карутцтың мәліметі бойынша «Баласы болмай келген немесе кеш босанған әйелдер, балаларының құлағын уақытынан бұрын, ұзақ өмір сүрсін деген ниетпен, үш жасында тескізген» [4, 11]. Қыз балаға құлақ тесу міндетті болып саналады, мәні жағынан сүндеттеумен теңестірілген. Сондықтан да халық арасында «құлақ тесу – қыздың сүндеті» деген сөз кездеседі. Қазақтармен қатар Орта Азияның басқа халықтарында қыз баланың дүниеге келуі аса қуаныш тудырмаған. Бұл ғұрып Тува халықтарында да кездеседі [5, 172]. Бұрын ер баласы тұрмай жүрген немесе баланы

өте кеш көрген ата-аналар ырым етіп қартайғанда көрген осы ұлымыз тұрсын, тіл-көзден, әртүрлі жаман күштерден аман болсын деген мақсатпен оны «құл емес қыз» деп құлағына сырға тағып қоятын болған. Ал өзбек халқында баланы сақтап қалу үшін көп балалы жеті әйелдің әшекейлерінің сынықтарын балқытып сырға жасатқан. Ер балалар бұл сырғаны қазақтарда бес жасқа дейін, ал өзбектерде үйленгенге дейін таққан [6, 378]. Баланың буыны бекіп ер жете бастағанда ғана ата-анасы ауыл-аймағын шақырып той жасап, сол той үстінде бозбала жігіттің құлағынан сырғасын алады. Қазақта осы тойды *сырға той* деп атаған. Ел арасында мұндай ғұрып XX ғ.басына дейін сақталып, тіпті сирек те болса XX ғ. 40-50 жж. дейін кездеседі. Қазақ халқында қызды бесіктегі кезінде немесе ол бой жете бастаған кезде атастырған. Атастырылған қыздың құлағына сырға салу, сырға тағу (кейде үкі қадайды) рәсімі бар. Сондықтан да құда түсу рәсімінде сырғаны, басқа да бағалы заттармен бірге сый ретінде әкелу міндетті болып саналған. Бұл дәстүр Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде жақсы сақталған. «Қалыңдық» мағынасындағы сырғалы қыз немесе сырғалы атауы осыған байланысты шыққан. Алтай тілінде де қалыңдықты «сырғалы», «сырғалық» деп атайды. Яғни сырғасы бар деген мағынада [6, 379]. Осы әдетке қатысты қырғыз тілінде *сөйке салды* тіркесі жұмсалады. Қырғыз тілінде сырғаны *сөйке* дейді. Қырғыздардың әдетінде жігіттің әке-шешесі қыздың үйіне алғаш рет келген кезде болашақ келінінің құлағына өздері алып келген сырғасын тағады. Оның жанында басқа да сыйлықтары болады [7, 658-659]. Осыған байланысты кішігірім той жасалған. Бұл той қырғыз тілінде де сырға той деп аталған. Қазақ дәстүрінде қызға тағатын сырғаның орнына басқа да үкі (қасиетті саналатын құстың бір шоқ үлпілдек қауырсыны), жүзік, білезік, тана (әдемі ақық түйме), моншақ т.б. әшекей бұйымдары қолданылады. Сондықтан қазақ тілінде «құда түсіп, сырға тағып кетті» деудің орнына «үкі (тана, моншақ) тағып кетті» деп те айта берген. Кей жерде «жіп тағып кетті» дейді. Жоғарыда айтылғандай, мұндай заттармен бірге күйеу баланың ата-анасы тарапынан қыздың ата-анасына берілетін сый-сияпаты қоса жүреді. Ол сыйлық мал немесе күміс жамбы, ақша түрінде беріледі. Күйеу жағының осындай сыйлық апару кәдесі алғашында құда түсу рәсімін білдіретін атаулармен аталып бата *аяқ, сырға тағар, тана тағар, құлақ моншақ* тәрізді фразеологизмдер пайда болған. Ертеде, құлақ моншақ деп сырғаны

айтқан. Қырғызстанның оңтүстік диалектінде сырғаның бір атауы құлақ моншақ [3, 532]. Этнографиялық деректер бойынша, көптеген түркі халықтарында қыздардың құлағын тесіп, сырға тағып қою өте ерте жастан басталады. Ертеде қыздың басы бос, атастырылмаған болса, керегеге, кілемге, тіпті бақанға сырға іліп қою салты болған. Үйге келген қонақ немесе жолаушы ілулі тұрған сырғаны көрсе: «бұл үйдің бойжетіп келе жатқан немесе бойжетіп отырған қызы бар екен, ата-анасы әлі ешкіммен құда болмапты, қыздың басы бос екен», – деген ой түйген. Жасалған материалы мен жасалу тәсіліне қарай алтын сырға, күміс сырға, лағыл сырға, шытыра сырға, қолқа сырға, қозалы сырға, үзбелі сырға, күмбезді сырға, қоңырау сырға, ай сырға, ақық сырға, иінді сырға, лағыл сырға, гауһар сырға, айшықты, тұмарлы, салпыншақ, жапырақты сырғалар, шұбыртпа сырға, адай сырға, айбалта сырға т.с.с. кете береді. Аты айтып тұрғандай зер сырға-алтын сымнан нәзік те, әшекейлі етіп жасаған сырға түрі, сояу сырға-сүйектен жасалған сырғаның түрі. Бұған қоса асыл тастардан көзі бар сырғалардың түрі көп: маржан сырға, меруерт сырға, лағыл сырға аталған тастардан көз қойған сырғалар. Салпыншақты сырғалардың да түрі көп: қозалы сырға-шар тәрізді металл салпыншақты сырға; сирақты сырға-бірнеше салпыншағы бар түрі (оны салпыншақтың санына қарай атай да берген: үш аяқты сырға, жеті аяқты сырға), тамшылы сырғамайда қозалары мол, салпыншақты сырға, құрылымы күрделі сырғалар, жұмыр сырға-іші қуыс; төбе сырға, сабақ, сабақты сырға-өзі үлкен, салмақты, салпыншағы мол сырға түрлері, үш буынды сырға, үш шолпылы сырға – үш салпыншақпен әшекейленген сырғалар, ал сырғаның салпыншағы аса мол, көп әшекейлі болса, оны қырық буынды сырға деп атаған. Кейде екі сырғаны моншақты жіппен байлап таққан. Мұндай сырғаны сәукеленің самай тұсынан ілмелеп байлайды. Оның көне аты төбе сырға – баскіімге, шашқа байланатын сырға түрі, оның төгілме төбе сырға деген атауы да ұшырасады [8, 24]. Зергерлік өнерінде бұйымдардың сыртқы пішінін, бет-бедерін ай, күн, жұлдыз сияқты аспан шырақтарынан ұқсас космогониялық өрнектерімен безендіру жиі ұшырасатын құбылыс және толып жатқан жақсы сенім-ырымға негізделген түсініктер бар. Ол халықтың өте ерте замандардан қалыптасқан сенім-нанымы, әдет-ғұрпы, салт-санасына байланысты туған. Қазақ сырғаларының құпиясы символикалармен күшейе түседі. Олар күн, ай,

бұрама формалы болып келеді. Үшбұрышты тұмарша тәріздес сырғаларды жасы үлкен адамдар әлі күнге дейін киелі санайды. Сырға түрлерінің ажыратылып аталуы олардың сыртқы пішінінің ою-өрнекті, бірақ салпыншақсыз, жарты ай бейнелі күміс ай сырға (кей өңірлерде айшық; айшықты сырға деп те атайды) сырға; ертедегі соғыс қаруына ұқсатып айбалтаның жүзі жарты ай түрінде жасалған айбалта сырға түрі; дөңгелек формалы – алқа сырға; шеңбердің ортасында бес тармақты жұлдызы бар – жұлдыз сырға; сопақ, жұмыр, домалақша келген собық сырға және т.б. Ерекше нақышпен жасалған ерекше дара сырғалардың түрлері де киіммен қоса тұтынғанда адамның ажарын ашып, әр беріп тұрады. Ондайлар қатарында бетіне күмістен қойылған шошақ әшекей, томпақ көзі бар кейде оның бетіне бүршік, сірке салған күмбезді сырға; салпыншақтарын шұжық тәріздендіріп жасаған шұжық сырға; күміспен күптелген үкі аяғынан жасалған шар тәрізді салпыншақтары бар үкі аяқ сырға [9, 80]. Ай тәріздес сырғаны алтыннан және кейде күмістен жасаған, сонымен қатар оны немерелі болған әжелер таққан. Жасы 45-тен асқан әйелдер дәстүр бойынша кимешек кигендіктен, сырға тағудың қажеттілігі болмаған, сондықтан сырғаны көбінесе бойжеткен қыздар мен келіндер таққан. Әйелдердің кимешек киюі – сырғаның әйел әшекейі ретінде дамуына ықпал ете алмады. Мұражай қорларындағы қазақ сырғаларының санының аз болуы осыған дәлел бола алады. Халық түсінігінде сырға құлақты негативті энергия, жаман сөздерден, өсек-аяңнан қорғаған. Әйелдердің өзара әңгімелесуі кезінде кәметке толмаған еріксіз отырған балаларға «құлағына алтын сырға» деп айту ғұрпынан кейін балалар «саңырау» болып, қажетсіз мәліметтерді қабылдамауы тиіс болған. Сырға – әйелдің сыртқы беделін көрсететін атрибут, яғни сырғалардан жеке кісінің иелігін немесе оның жас мөлшерін, шыққан тегін, өскен ортасын білдіретін қасиеттер де байқалып тұрады. Материалына сай ісі де, көркемдік шешімі де жоғары болып келеді. Алтынмен қапталып, асыл тастардан көз қондырылады. Орта Азия әйелдері көлемі үлкен сырғалар таққан. Көлемі ұлғайған сайын сырға бағалы әрі әсем болып табылатындықтан әйел мәртебесін асқақтата түскен. Мұндай ауыр күміс сырғаларды жиын тойларда ғана таққан. Қыздардың сыртқы әдемілігінің қалыптасуына және оның әйелдік қасиетінің жетілуіне әсер етеді. Бұл бұйым болашақта бала туу қызметінің жетістігінің кепілі болып саналады. Қалыңдық жасына жеткен қыздардың

сырғаларында күннің, жұлдыздың, айдың, ал салпыншақтарында тұқымның, гүл жапырақшаларының, дәндердің болуы репродуктивтілікті көрсетеді. Бұл өзінен тарайтын ұрпақтың көп болуын меңзейді. Дәстүрлі тұрмыста әлі күнге дейін сырға, сақинасыз жүру ерсі болып табылады. Қазіргі кезде ол жыныссыздықты білдіреді. Қазақ ертегілерінде уақытша қыздың сырғаға айналуы бұл бұйымның әйел жынысының белгісін көрсетеді және асыл тастар сияқты қазақ эпосындағы әйел кейіпкерлерінің әдемілігі ретінде қабылданған. Қайтыс болған әйелдің барлық әшекей бұйымдарын шешіп алып, шашын өріп қойған. Тек сырғасын ғана қалдырған, өйткені сырғасы жоқ әйелдің құлағына жылан кіріп кетеді деген түсінік халық арасында қалыптасқан. Егер сырғасыз жерлейтін болса, онда міндетті түрде құлақтың сырғалығын жырту керек болған. XX ғасырдың басына дейін қазақтар мен қырғыздардың жесір қалған әйелдері үшін бетін тырнап, өзін-өзі азаптау қатаң ереже болып табылған. Бұл түркі халықтарына тән дәстүр Пенджикент ғибадатханасында жоқтау кезінде құлақтарын кесу сәті көркем суреттерде бейнеленген. Бұл әрекеттің мәні өлімді имитациялау, қайтыс болған адамның артынан о

дүниеге кетуге даяр екенін көрсетеді. Жыртылған құлақтың сырғалығы жыланның бәлелі пиғылдарын сақтандырған, сонымен қатар қайтыс болған әйелдің сырғасын қарапайым әдіспен шешіп алуға болмайтындығын білдіреді. Жақын адамы қайтыс болған кезде өзін-өзі азаптау ғұрпы әлемнің көптеген халықтарында кездеседі [10, 379]. Матадан жасалған бұйымдарда сырға және үшбұрышты бойтұмарлар тәрізді өрнектердің кездесуі, қазіргі кезге дейін үлкендер арасында тіл-көзден сақтау мағынасында қолданылады.

Қорыта айтқанда, түркі халықтарының зергерлік өнері өте ертеден, қазақ халқының құрамына кірген тайпалар мен халықтардың зергерлік өнерінен бастау алады. Ұлттық зергерлік әшекей бұйымның түрлерінің танымал болғандығын олардың Орта Азия, Шығыс Түркістан, Еділ бойы және Сібір халықтарында кең таралғандығынан көруге болады. Осы халықтардың әшекей бұйымдарында ортақ белгілер мен элементтер, аталуында да ұқсастықтар көп кездеседі. Мұндай ұқсастықтар зергерлік өнердің тек ертеден бастау алатындығын ғана көрсетіп қоймай, сондай-ақ, ерте замандардан үзілмей келе жатқан этникалық мәдени сабақтастықты да көрсетеді.

Әдебиеттер

- 1 Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы, 2008.
- 2 «edu.e-history.kz» сайты
- 3 Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. – Алматы, Ғылым, 1991.
- 4 Карутц Р. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке / Пер с нем. – Спб., 1910.
- 5 Баялиева Т.К. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. – Фрунзе, 1972.
- 6 Шевцова А. Казахский народный орнамент: истоки и традиция. – М., 2007.
- 7 Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Л, 1969.
- 8 Қазақтың зергерлік әшекейлері. – Алматы: Өнер, 1985.
- 9 Шаханова Т.Ш. Обычи и обряды связанные казахов прикладного искусства в прошлом и настоящем. – Алматы, 2001.
- 10 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / Энциклопедия. А-Д. – Т. 1. – Алматы, 2011.

References

- 1 Mankeeva J.A. Qazaq tilindegi étnomädeni atawlardıñ tanımdıq negızderi. – Almatı, 2008.
- 2 «edu.e-history.kz» saytı
- 3 Şoybekov R.N. Qazaq zergerlik öneriniñ sözdigi. – Almatı, Ǵılım, 1991.
- 4 Karutc R. Sredi kirgizov i turkmen na Mangyshlake / Per s nem. – Spb., 1910.
- 5 Bayalievna T.K. Doislamskie verovaniya i ih perezhitki u kirgizov. – Frunze, 1972.
- 6 Shevcova A. Kazahskij narodnyj ornament: istoki i tradiciya. – M., 2007.
- 7 Kislyakov N.A. Oчерки po istorii sem'i i braka u narodov Srednej Azii i Kazahstana. – L, 1969.
- 8 Qazaqtıñ zergerlik äshekeyleri. – Almatı: Öner, 1985.
- 9 Shahanova T.Sh. Obychi i obryady svyazannye kazahov prikladnogo iskusstva v proshlom i nastoyashchem. – Almaty, 2001.
- 10 Qazaqtıñ étnografıyalıq kategoriyalar, uǵımdar men atawlarınıñ дәstürli jüyesi / Énciklopediya. A-D. – T. 1. – Almatı, 2011.